

2.2. Досвід гуманітарної політики української влади доби національно-визвольної боротьби (1917 – 1920 рр.) в умовах збройної агресії Російської Федерації та післявоєнної відбудові

DOI: <https://doi.org/10.64076/CFER-25.06.2026.005>

© Купрійчук В. М.

*д-р наук з держ. упр., професор, професор кафедри
права та публічного управління, керівник Центру дослідження
публічного управління у соціальній і гуманітарній сфері,
Житомирський державний університет імені Івана Франка,
м. Житомир, Україна
ORCID ID: 0000-0001-7229-1749*

Реальні суспільні процеси, явища, моделі і практики людського співжиття у третьому тисячолітті неможливо собі уявити поза державним управлінням, зміст якого вбачає “діяльність держави (органів державної влади), спрямованої на

створення умов для якнайповнішої реалізації функцій держави, основних прав і свобод громадян, узгодження різноманітних груп інтересів у суспільстві та між державою і суспільством, забезпечення суспільного розвитку відповідними ресурсами” [1]. Це стосується і такого суспільного явища, як гуманітарна сфера, яка більшою чи меншою мірою виступає об’єктом управлінського впливу держави і, залежно від внутрішньої природи цієї держави, рівня її демократизму, пріоритетів внутрішньої і зовнішньої політики, упорядковується в певних культурних або політико-правових формах, визначаючи сутність, зміст та особливості наявної гуманітарної політики. Сучасний розвиток вітчизняної науки свідчить, що “гуманітарна політика” і “державне управління” – це аж ніяк не окремі, роз’єднані між собою поняття. У своєму взаємозв’язку вони відображають внутрішню цілісну проблему, раціональне розв’язання якої лише й може забезпечити нормальні умови гуманітарного розвитку держави.

Важливим є питання про співвідношення понять “політика” і “державне управління”. Саме ці поняття (політика і державне управління) є дві взаємопов’язані сфери людської діяльності, яких об’єднує спільна природа походження, пов’язана з феноменом влади загалом, і політичної зокрема. Від самого початку влада виступає як суспільно виокремлена, організована сила. Влада – це є відношення між людьми, за яким одні управляють (надають команди, ухвалюють рішення), а інші підкоряються. Більшість ідей і концепцій, як класичних, так і сучасних, пов’язують категорію “влада” з потребою забезпечення порядку та узгодження дій у суспільстві, управління й регулювання людських взаємин [2; 3].

Гуманітарна політика будь-якої держави може бути успішною за умови використання нею всього наявного історичного досвіду у цій сфері. Успішна трансформація нинішнього українського суспільства неможлива без глибоких перетворень у його духовному житті. У свою чергу, такі перетворення можуть бути конструктивними, призвести до очікуваних результатів тільки тоді, коли опиратимуться на потужний фундамент історичного досвіду, на критичне переосмислення причин злетів і поразок минулих часів [4]. Одним з найбільш яскравих і значущих періодів у гуманітарній політиці української держави була епоха національно-визвольної боротьби українського народу 1917 – 1920 рр.

Мета даного дослідження полягає в теоретико-методологічному обґрунтуванні суспільно-політичних, правових та управлінсько-організаційних засад становлення й розвитку гуманітарної сфери України в 1917 – 1920 рр., з’ясуванні особливостей впливу держави на цей процес на різних етапах українського державотворення, критичному узагальненні досвіду тодішніх трансформацій гуманітарної сфери й розробці на цій основі конкретних пропозицій щодо можливостей його імплементації в практику державного управління сучасної України.

Тому сьогодні слід проаналізувати, а особливо під час збройної агресії російської федерації: яке значення органи державної влади в добу Української Національної революції 1917 – 1920 рр. надавали гуманітарній політиці? Яке місце посідала гуманітарна сфера в управлінській діяльності українських урядів 1917 – 1920 рр., центром якої виступала людина, як основна мета і критерій

суспільного прогресу в Україні? Безсумнівно, ці питання є актуальними для нашого сьогодення, науки та практики державного управління.

Визвольна боротьба українського народу в добу національної революції 1917 – 1920 рр. відкрила нову сторінку в історії державно-управлінського досвіду українських урядів щодо розвитку освіти, науки, культури та інших складових гуманітарної сфери. Крах російської імперії з її багатовіковою централізаторською і русифікаторською політикою, боротьба за утворення суверенної української держави, глибокі соціально-економічні зрушення і пов'язана з цим хвиля сподівань та надій викликали духовне піднесення в суспільстві, яке проявилось у галузі гуманітарного життя [5].

Разом з тим жорстока класова і національно-визвольна боротьба, політизуючи свідомість усіх соціальних груп, розколюючи суспільство на ворожі табори, спотворювала світосприймання людей і формувала складну і суперечливу політичну і культурно-ідеологічну обстановку. Кожен політичний режим, що утверджувався в Україні, прагнув законодавчо вести власну лінію в галузі культури. Кожен із них спирався на соціально і національно близькі йому верстви населення, зокрема на інтелігенцію, діячів культури, освіти, мистецтва, всіляко підтримуючи їх, при цьому часто залишаючись байдужим, а то й непримиренно ворожим до інших. Усе це деформувало природний хід культурних процесів, приглушуючи органічно властиві їм загальнолюдські, гуманістичні тенденції, висуваючи на передній план вузьокласові, скороминущі, кон'юнктурні.

У суспільстві панувала нетерпимість, жорстокість, зневага до людського життя. Інтелектуальна діяльність втрачала свою престижність, а інтелігенція – традиційні джерела існування. Непристосована до життя у виняткових умовах світової та громадянської воєн, господарської розрухи, хронічного дефіциту, інтелігенція першою ставала жертвою голоду, а надмірна політизація штовхала її представників в епіцентр політичної боротьби, де були особливо великі жертви [6].

Ось чому втрати освічених людей у добу визвольних змагань 1917 – 1920 рр. були надзвичайно великі. Тисячі висококваліфікованих фахівців, учених, діячів культури емігрували за кордон. Проте інтелігенція інтенсивно поповнювалася за рахунок інших соціальних верств, які вносили в її свідомість свої настрої і сподівання. В таких умовах гуманітарний процес в Україні 1917 – 1920 рр. набував своєрідних, властивих лише цій історичній добі, проявів і форм [7].

Останнім часом, а особливо в наслідок збройної агресії російської федерації історія в Україні дуже змінилася: історичний цех відкривається світові, науковці стали більше залежати від думки суспільства. Із усім цим приходить нова манера творити історію, змінюється предметна сфера, урізноманітнюється методика. Можливо, єдине, що здається досі непорушним і безваріантним, – це часовий поділ історії, що спирається на війни та політичні революції [8].

Нині в Україні під час російсько-української війни розгортається процес змін, що мають на меті всебічне забезпечення інтересів людини, сприяння її прагненню жити й творити в гармонії зі своїм соціальним оточенням, суспільними цінностями і природою. Спираючись на цей підхід, державна влада повинна забезпечувати цілісну політику гуманітарного розвитку України,

адекватну завданням модернізації суспільства, згідно із загальноєвропейськими тенденціями і національними пріоритетами.

Гуманітарний розвиток має виступати засобом і процесом удосконалення суспільства шляхом наближення до потреб людини в усіх сферах суспільного життя, створюючи умови для максимального розкриття творчо-продуктивного потенціалу й самореалізації кожної особистості відповідно до її духовних і матеріальних потреб та інтересів.

Сьогодні та після воєнної відбудови важливість діяльності держави в сфері гуманітарної політики не підлягає сумніву, адже саме гуманітарні проблеми є найактуальнішими для звичайного громадянина. Вони є сутністю та структурою його повсякденного життя, тим, що його хвилює та непокоїть, від чого залежить його самопочуття та можливість реалізувати себе, свої здібності й таланти, свої бажання та мрії, відчувати власну значимість та усвідомити себе найвищою цінністю усього того світу, що оточує його і має забезпечити щасливе буття людини [4].

Ключову роль в сфері гуманітарної політики в умовах сучасної України відіграє держава. Головний обов'язок влади полягає у сприянні формуванню духовної основи функціонування громадянського суспільства, відображенні й захисті творчих інтересів нації, надбань багатьох поколінь у процесі історичної генези духу нації, залишаючись при цьому гарантом конституційних прав і свобод громадянина України, незалежно від його національної, етнокультурної, мовної чи релігійної приналежності.

Гуманітарну політику держави сьогодні можна визначити і як систему принципів, цілей, механізмів, послідовних заходів, що спрямовані на створення умов для гуманітарного розвитку суспільства; соціальну динаміку освіти, науки, культури; забезпечення інтелектуально-духовної безпеки людини; реалізацію її гуманітарних, духовних потреб; формування і збагачення творчого потенціалу особи; всебічну самореалізацію сутнісних сил особистості, її духовності.

Отже, гуманітарна політика – це не лише один з механізмів держави щодо забезпечення людського розвитку, а й комплекс заходів спрямованих на гармонізацію взаємодії особи, суспільства і держави, який виявляється у спрямованості на духовну складову життєдіяльності індивіда, як субстанційну умову покращення його життя, та залучення громадян до державотворчих процесів, а в більш широкому плані – до загально людського співробітництва і розвитку, що сьогодні є таким важливим для самоствердження Української держави [5].

Передумовою подальшого удосконалення та розвитку гуманітарного процесу є комплексне використання історичних здобутків як теоретико-методологічного характеру так і практики гуманітарної політики нашого народу. Нині, важливого значення набуває врахування і творчо-критичне поєднання світового і національного історичного досвіду розвитку гуманітарної складової.

У тривалій боротьбі українського народу за утворення національної держави, гуманітарна ідея завжди виступала фундаментальним інтеграційним чинником. Витоки її сягають Київської держави, об'єднавчої діяльності великокняжого престолу, намагань Богдана Хмельницького мати козацьку державу, яка б ідентифікувала в собі витоки національного, культурно-історичного буття “по Львів, Холм і Галич”. Ця тенденція продовжується у пошуках української ідентичності в слов'янському світі кирило-мефодіївськими братчиками, Головною руською радою, приводячи зрештою до чіткої артикуляції

цього фундаментального постулату духовної єдності в програмних документах перших українських політичних партій кінця XIX століття – початку XX століття.

Доба Української Національної революції 1917 – 1920 рр. позначена кількома знаковими подіями, які справили потужний вплив на кристалізацію тогочасної гуманітарної політики української держави: 22 січня 1918 р. за IV Універсалом Української Центральної Ради Українська Народна Республіка стала “самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою”; 19 жовтня цього ж року Українська Національна Рада у Львові проголосила Галичину, Північну Буковину та Закарпаття “одноцільною українською національною територією”, яка невдовзі дістала офіційну назву – Західноукраїнська Народна Республіка; нарешті, 22 січня 1919 р. настав день ухвали Акта злуки УНР і ЗУНР [9].

Проте, цікавим і теоретично актуальним питанням розвитку гуманітарної політики та її державно-управлінського і законодавчого процесу доби національно-визвольної боротьби 1917 – 1920 рр. (Української Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР та Західноукраїнської Народної Республіки) в науковій літературі досі мало приділялося уваги.

Загально відомо, що протягом нетривалого проміжку часу на території України існувало декілька різних форм державного правління, кожна з яких мала свої особливості у здійсненні законодавчого процесу, а також певні здобутки та прорахунки у становленні гуманітарної політики. Цей унікальний вітчизняний досвід дає змогу теперішнім інституціям виконавчої й законодавчої влади, органам місцевого самоврядування скористатися практичними висновками, отриманими при аналізі гуманітарної політики цих державних утворень, імплементувати тодішній досвід для потреб сьогодення.

Саме тому дослідження гуманітарної політики українських урядів доби Української Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР та Західноукраїнської Народної Республіки є актуальним для науки “Державне управління”, а також сприятиме роботі фахівців у напрямі удосконалення сучасних законодавчих практично-організаційних процесів у післявоєнній відбудові гуманітарного розвитку в суверенній Україні.

Важливий внесок у своїх фундаментальних працях, що є надбанням світової теоретичної думки з питань влади, здійснення державного управління, застосування технологій управлінського впливу зробили Платон, Аристотель, Св. Августин, Н. Мак’явеллі, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Лок, І. Кант, Ф. Гегель, К. Маркс, Ф. Ніцше, М. Вебер, В. Дільтай, Е. Гуссерль, Ж-П. Сартр, Г. Кельзен та ін.

Шлях побудови української державності на пріоритетах загально людських гуманістичних цінностей ідейно-теоретично торували Х. Алчевська, В. Антонович, Д. Антонович, Г. Ващенко, В. Винниченко, Н. Григоріїв, М. Грушевський, Д. Донцов, Д. Дорошенко, О. Дорошкевич, М. Драгоманов, С. Єфремов, В. Ігнатенко, Б. Кістяківський, М. Лебедев, В. Липинський, К. Мальцев, М. Міхновський, І. Огієнко, С. Сірополк, П. Скоропадський, І. Стешенко, І. Франко, П. Холодний, П. Христюк, С. Черкасенко, М. Шаповал, С. Шелухін, А. Яковлів, інші видатні державні, політичні й культурні представники українства.

В ході дослідження історії державного управління гуманітарною сферою України в 1917 – 1920 рр., автор спирався на міцний теоретико-методологічний фундамент науки “Державне управління”, закладений працями В. Авер’янова, В. Бакуменка, М. Білинської, В. Бодрова, В. Вакуленка, Т. Василевської, К. Ващенко, Р. Войтович, В. Воротіна, Л. Гаєвської, Н. Глазунової, Л. Гонюкової, В. Гошовської, І. Грицяка, Н. Грицяк, Б. Гурне, С. Дубенко, С. Загороднюка, В. Карлової, В. Князева, Ю. Ковбасюка, В. Козакова, С. Коника, М. Кравченко, Т. Крушельницької, О. Лебединської, В. Литвина, В. Лугового, Т. Лукіної, В. Мамонової, О. Машкова, А. Мерзляк, А. Михненко, Н. Нижник, О. Оболенського, О. Петроє, І. Плотницької, О. Поважного, А. Попка, Н. Протасової, Я. Радиша, А. Рачинського, В. Ребкала, В. Рижих, І. Розпутенка, І. Рожкова, В. Ромата, С. Романюк, А. Семенченка, С. Серьогіна, П. Ситника, Г. Ситника, В. Скуратівського, Ю. Сурміна, С. Телешуна, В. Тертички, В. Трощинського, В. Удовиченка, Т. Федорів, В. Цветкова, В. Чмиги, В. Шульги, Н. Ярош та ін. [5].

Необхідність використання концептуально цілісного теоретико-методологічного підходу до висвітлення державно-управлінських процесів розглядала значна кількість зарубіжних авторів: Г. Атаманчук, К. Гаджиев, М. Говлет і М. Рамеш, А. Оболенский, А. Панарин, В. Парсонс, А. Пшеворский, Е. Тофлер та ін.

Конкретні напрями реалізації гуманітарної політики української держави є об’єктом постійної уваги дослідників і розглядалися у працях А. Бандурка, В. Бикова, І. Воронова, В. Голуб, В. Горбатенко, В. Горбуліна, В. Дзоз, В. Карлової, М. Кравченко, І. Кураса, В. Лугового, В. Майбороди, С. Майбороди, В. Маслова, Л. Мисіва, І. Надольного, О. Оболенського, В. Олуйко, П. Петровського, О. Петроє, А. Попка, М. Рудакевич, В. Ситніка, П. Ситника, В. Скуратівського, В. Трощинського, Н. Ярош та ін.

Орієнтація на гуманітарні цінності відтворена у широкому спектрі вітчизняних творів з філософії, культури, педагогіки, психології, публіцистики та соціології такими відомими авторами як: В. Андрущенко, Б. Братусь, Є. Головаха, І. Дзюба, А. Дербак, М. Жулинський, О. Забужко, В. Іванов, Л. Костенко, В. Кремень, С. Кримський, І. Курас, Є. Марчук, Д. Павличко, М. Попович, В. Роменець, Є. Сверстюк, П. Ситник, Г. Чміль, В. Шинкарук, О. Яценко та ін.

Джерельною базою праці стали, насамперед, архівні матеріали, які стосуються розроблюваної проблеми. Загалом у монографії використані документи, що зберігаються у чотирьох архівах України – Центральному державному архіві вищих органів влади та управління (ЦДАВОВУ України), Центральному державному історичному архіві Києві (ЦДІА України в м.Києві), Центральному державному архіві громадських об’єднань (ЦДАГО України), Центральному державному кінофотофоноархіві України імені Г. С. Пшеничного (ЦДКФА України) [6].

Особлива увага була приділена ретельному опрацюванню матеріалів залишених різними державними, культурними та громадськими діячами Української Центральної Ради, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, Директорії УНР та ЗУНР. Йдеться про твори В. Винниченка, М. Грушевського, П. Скоропадського, Д. Дорошенка, С. Петлюри, І. Огієнка, М. Міхновського, Д. Антоновича, П. Христюка, В. Чехівського, С. Остапенка, Б. Мартоса, І. Мазепи,

В. Прокоповича, А. Левицького, Є. Петрушевича, І. Стешенка, П. Шаповала, С. Шелухина, К. Левицького, М. Лозинського, Л. Цегельського, І. Макухи, та інших.

Належним чином простежити внесок наукових і культурних діячів у справу охорони і збереження гуманітарних цінностей стало можливим на основі документів особистих фондів М. Біляшівського, М. Василенка, А. Лободи, В. Модзалевського, Н. Полонської-Василенко, А. Середи, Ф. Ернста, фонду Академії наук. В більшості своїй вони містять суб'єктивну оцінку культурних процесів в Україні, але в синтезі з іншими джерелами дозволяють комплексно висвітлити тему дослідження.

Важливим джерелом дослідження гуманітарної політики різних форм української держави 1917 – 1920 рр. стали тодішні періодичні видання різних видів і політичної палітри, які значною мірою збереглися й знаходяться нині, зокрема, у науково-довідковій бібліотеці архівів України та Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського. Під рубриками “Українська освіта”, “Українська мова в державних школах”, “Вища початкова школа”, “Наше шкільництво” публікувалися статті й кореспонденції, що мали високий коефіцієнт інформаційної насиченості. З огляду на велику чисельність української періодики, а за нашими підрахунками, в період національно-визвольної боротьби 1917 – 1920 рр. на території УНР, Української гетьманської Держави та ЗУНР виходило більше півтори тисячі періодичних видань (газети, журнали та інші періодичні видання), при її використанні доводилося застосовувати селективний підхід. Системному вивченню були піддані, у першу чергу, ті органи преси, котрі проявляли інтерес до загально гуманітарних проблем, незалежно від політичної орієнтації даної газети, журналу чи інших періодичних видань, а також теоретичні й політичні органи відповідних партійних утворень в Україні [5].

В контексті досліджуваної проблеми посіли належне місце матеріали, що публікувались на сторінках західноукраїнських газет і журналів революційного періоду 1917 – 1920 рр.

В аналогічному ключі була опрацьована й низка публікацій стосовно доби національно-визвольної боротьби українського народу 1917 – 1920 рр. в державних органах зарубіжної української преси. Джерельну базу монографії помітно збагатили праці багатьох дослідників – українців в еміграції: В. Іванися, Б. Лончини, І. Кейвана, В. Яніва, А. Животька, М. Семчишина, О. Субтельного, Ю. Шевельова, І. Нагаєвського, С. Чорнія, в яких сформульовані аргументовані, незаідеологізовані висновки про місце і роль української національної революції 1917 – 1920 рр. в історії України культурному і духовному відродженні українського народу.

З-поміж українських науковців, представники яких постійно тримають в полі зору розвиток міжетнічних відносин в незалежній Україні, звертаючи увагу на питання формування, реалізації й відповідної корекції державної гуманітарної політики, варто, передовсім, виділити Л. Азу, М. Вівчарика, В. Євтуха, О. Картунова, В. Котигоренка, І. Кресіну, І. Кураса, А. Леонову, Л. Лойко, О. Майбороду, О. Малиновську, Л. Нагорну, М. Обушного, М. Панчука,

М. Пірен, А. Попка, О. Рафальського, Ю. Решетникова, Ю. Римаренка, В. Трощинського, Л. Шкляра, М. Шульгу, Б. Чирка, Л. Якубову та ін.

Для поглибленого розуміння питань розвитку в 1917 – 1920 рр. української державності в цілому і її гуманітарної складової зокрема, важливе значення мали праці таких сучасних українських істориків і правовиків як: В. Андрейцева, Ю. Вовк, О. Волох, В. Землянська, О. Копиленко, М. Кравчук, В. Кульчицький, О. Мироненко, П. Музиченко, А. Присяжнюк, А. Рогожин, В. Рум'янцев, В. Самохвалов, О. Святоцький, О. Тимошук, Б. Тищик, І. Усенко, В. Чехович, О. Шевченко, Ю. Шемшученко, О. Ярмиш та ін. Ці праці фактично започаткували загальну стратегію історико-юридичних досліджень в умовах незалежності України та проголосили необхідність конструктивного переосмислення історичного досвіду і суперечливого характеру становлення і розвитку демократії, української національної державності, законодавчого процесу в Україні, в тому числі в добу 1917 – 1920 рр. [6].

Аналіз наукової літератури, яка так чи інакше стосується теми нашого дослідження, засвідчує недостатність, зокрема нерівномірність, розроблення управлінських аспектів розвитку й реалізації гуманітарної політики в добу національно-визвольної боротьби 1917 – 1920 рр. в Україні. Як правило, з'ясування таких аспектів обмежується формулюванням дослідниками основних засад тодішньої державної гуманітарної політики. При цьому залишаються в тіні управлінські технології й механізми, спрямовані на втілення гуманітарної політики в життя. Скажімо, у фахових працях з національної гуманітарної проблематики фактично відсутня наукова розробка питань, пов'язаних з еволюцією організаційно-функціональної структури державного управління розвитком гуманітарної сфери, співвідношенням понять “гуманітарна політика” та “державне управління” в контексті їх застосування для характеристики цієї сфери, дослідженням особливостей державно-управлінських впливів, державно-управлінських рішень, стилю державного управління, управлінської культури та інших управлінських засобів, методів й інструментів, які використовували українські уряди доби національної революції 1917 – 1920 рр. для забезпечення гуманітарного розвитку в Україні [6].

Отже, комплексне системне ознайомлення на широкій джерельній базі з різними складовими елементами гуманітарної політики українських урядів в добу національної революції 1917 – 1920 рр., дало змогу, зокрема:

- з'ясувати особливості цієї політики на різних етапах українського державотворення;
- критично узагальнити досвід тодішніх трансформацій гуманітарної сфери;
- розробити на цій основі конкретні пропозиції щодо можливостей імплементації цього досвіду у практику державного управління сучасної України.

Тому дослідження моделей розвитку гуманітарної політики українських урядів доби національної революції 1917 – 1920 рр., їхнього національно-спрямованого, соціально-гуманітарного змісту та результативності в контексті сучасних проблем формування дієвої гуманітарної політики набуває невідкладного наукового значення, а концентрація відповідних зусиль науковців стає вимогою часу.

Якщо проаналізувати концепцію державної політики гуманітарного розвитку українських урядів доби національної революції 1917 – 1920 рр., то саме гуманітарні процеси, що відбувалися в Україні являли собою визначне явище в українській історії. Саме ця доба ознаменувалася кардинальною перебудовою суспільно-політичного і культурного життя України на національних державно-управлінських засадах, що стало можливим після падіння російського самодержавства. Гуманітарна сфера не лише була втягнута в орбіту цих перетворень, а й більше того – саме тут формувалася духовна основа процесу національного самовизначення, потужна рушійна сила всього комплексу суспільних трансформацій. Однак розгортання гуманітарних процесів в Україні відбувалося за складних умов, в час потрясінь і змін суспільного ладу, запеклої боротьби з антидержавницькими зовнішніми і внутрішніми силами, що не могло не позначитися на розвитку національної освіти, науки, культури, всієї гуманітарної сфери в цілому.

Гуманітарний розвиток в Україні у 1917 – 1920 рр. був одним з інструментів розвитку громадянського суспільства, впровадження якого сприяло створенню умов для відкритого і прозорого державного управління. Гуманітарний розвиток – це модель удосконалення суспільства шляхом наближення до потреб людини в усіх сферах суспільного життя, створення умов для максимального розкриття творчо-продуктивного потенціалу нації й самореалізації кожної особистості відповідно до її духовних і матеріальних потреб та інтересів [10].

Стратегічною метою гуманітарної політики різних форм української держави 1917 – 1920 рр. була консолідація українського народу довкола проблем державотворчої діяльності, спрямованої на відродження та повноцінне функціонування української нації. Незважаючи на розбіжності ідеологічного і політичного характеру різних українських урядів 1917 – 1920 рр., всі вони розглядали гуманітарну сферу як потужний каталізатор і рушійну силу всього комплексу суспільних перетворень і приділяли їй навіть у найскладніші історичні періоди належну увагу. Українська Центральна Рада, Гетьманат, Західноукраїнська Народна Республіка, Директорія УНР максимально робили усе можливе для радикальної трансформації усіх складових гуманітарної сфери: освіти, науки, моралі, політичної свідомості, національної самоідентифікації, релігії, культури тощо. Енергійно створювалися нормативно-правова, інституціонально-організаційна, кадрово-управлінська, матеріально-технічна бази і надавалися необхідні кошти (фінансові ресурси) для їх створення і функціонування.

Державна стратегія гуманітарного розвитку українських урядів у 1917 – 1920 рр. ґрунтувалася на гуманістичних ідеалах, світоглядних орієнтирах і культурних традиціях українського народу, загальнолюдських цінностях та універсальних стандартах прав людини, окреслених в Універсалах Української Центральної Ради, Конституції Української Народної Республіки (далі УНР) [11]. “Грамоті до всього українського народу” і “Законах про тимчасовий державний устрій України” Гетьманату П. Скоропадського [14], Законі “Про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії” Західноукраїнської Народної Республіки (далі ЗУНР) [20], “Декларації” Директорії УНР та ухваленому 22 січня 1919 р. Акті про Злуку УНР і ЗУНР [16].

Головною складовою гуманітарного розвитку українських урядів 1917 – 1920 рр. були національна освіта, наука, культура, релігія, єдина інфраструктура взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування між собою, з громадянами і суб'єктами господарювання.

Однак, незважаючи на стрімкий розвиток протягом 1917 – 1920 рр. гуманітарної сфери та вагомий внесок урядів УНР, Гетьманату та ЗУНР, у її трансформацію, нерозв'язаними залишалися такі питання, як:

- вдосконалення нормативно-правової і методологічної бази, що давало б змогу органам державної влади та органам місцевого самоврядування, громадським організаціям, суб'єктам господарювання та окремим громадянам максимально впливати на гуманітарні процеси і водночас повноцінно використовувати надані ними можливості в суспільному житті;

- неврегульованість на законодавчому рівні питань щодо надання культурних послуг, а також умов активної співпраці держави і громадянського суспільства;

- відсутність інтегрованої системи розвитку національної гуманітарної сфери та належної управлінської взаємодії в реалізацію гуманітарної політики органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

- низька якість та недостатня кількість професійних кадрів, які забезпечували громадян освітніми та культурними послугами;

- недостатній рівень обізнаності більшості державних службовців та представників місцевого самоврядування в українознавстві, зокрема у знанні української мови тощо;

- повільність процесів українізації в органах державної влади та органах місцевого самоврядування;

- відсутність єдиних стандартів та регламентів функціонування системи документообігу в органах державної влади та гуманітарній сфері зокрема, адаптованих до того дня;

- недостатність необхідних фінансових та матеріально-технічних ресурсів і ефективного механізму їх використання [5; 12; 13].

На розв'язання проблем, розвитку гуманітарної сфери органами державної влади та органами місцевого самоврядування, вагомий негативний вплив справляла, також, їх недостатня міжвідомча та міжрегіональна комунікація (взаємодія) поміж собою. Багато питань не могли бути конструктивно вирішені лише самотійними зусиллями окремих органів виконавчої влади.

Основним механізмом організації взаємодії між органами державної влади та органами місцевого самоврядування, громадянським суспільством, суб'єктами господарювання повинен був запрацювати суспільно-культурний діалог, як передумова здійснення цілісної системної взаємодії всіх причетних до розвитку гуманітарної сфери суб'єктів політичного життя країни. Тільки в такому рівноправному діалозі можна домогтися максимального врахування інтересів та потреб громадян у гуманітарній сфері та ефективно реалізувати прийняті в умовах консенсусу рішення, що передбачає рівну відповідальність учасників за втілення у життя намічених кроків.

З метою забезпечення ефективного гуманітарного розвитку в добу української національної революції 1917 – 1920 рр., керівництву УНР, Гетьманату та ЗУНР, в першу чергу необхідно було б здійснити комплекс організаційно-технологічних заходів, чітко розмежувати повноваження органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо реалізації політики в гуманітарній сфері та здійснювати координацію їх діяльності на всіх рівнях [15].

Стратегічна мета гуманітарної політики українських урядів 1917 – 1920 рр. вбачалася у визначенні засад та створенні умов для досягнення європейських стандартів якості національної освіти, науки, культури, відкритості й прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в єдності чітким, обґрунтованим визначенням основних положень Програми діяльності урядів 1917 – 1920 рр. спрямованої на відродження та повноцінне функціонування української нації.

Національний розвиток гуманітарної сфери передбачав створення якісно нових форм організації діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх взаємодію з громадянами та їх спільнотами шляхом надання їм доступу до державних культурних, освітніх, наукових та релігійних об'єктів, можливості отримати безкоштовні послуги освіти, науки, культури, що явилось потужним поштовхом відродження моральних цінностей українського народу, підняття його політичної свідомості, національній самоідентифікації українців тощо [16 – 19].

Основними принципами гуманітарного розвитку української державності в 1917 – 1920 рр. були:

- прозорість і відкритість органів державної влади та органів місцевого самоврядування;
- доступність наявних культурних цінностей та гуманітарна безпека самореалізації духовних потреб;
- єдині технічні стандарти і взаємна сумісність гуманітарної політики для всіх соціальних верств регіонів та етносів;
- орієнтованість на інтереси і потреби споживачів послуг.

З урахуванням переваг технологій гуманітарного розвитку завданнями із забезпечення розвитку гуманітарної сфери в Україні у добу національно-визвольної боротьби 1917 – 1920 рр. були:

- забезпечення захисту прав і свобод людини і громадянина, в тому числі гендерної рівності на доступ до державних інституцій гуманітарної сфери та духовно-культурну самореалізацію;
- найширше залучення громадян до участі в управлінні державними справами;
- удосконалення технологій державного управління гуманітарною сферою;
- підвищення якості державно-управлінських рішень;
- встановлення рівних можливостей для гармонійного розвитку людини, забезпечення справедливості, гарантування належної якості культурних послуг держави незалежно від статі, віросповідання, етнічної належності, регіону проживання, громадян;
- створення системи перманентного навчання громадян протягом усього життя;

– забезпечення передачі і довгострокового зберігання пам'яток охорони старовини і мистецтва у державних архівах, музеях, бібліотеках, підтримка їх в актуалізованому стані та надання доступу до них [16].

Також, реалізація політики гуманітарного розвитку в добу українського державотворення 1917 – 1920 рр. здійснювалася шляхом формування моделі, що передбачала відповідні механізми з вирішення питань у цій сфері на державному, регіональному та місцевому рівнях, правове, фінансове та організаційне забезпечення, а також розвиток міжнародного співробітництва. Формування такої політики потребувало від українських урядів (УНР, Гетьманату, ЗУНР) розробки довгострокової Національної програми гуманітарним розвитком України, яка стала б основою формування Програми Генерального Секретаріату УНР (пізніше реорганізувався в Раду Народних Міністрів УНР), Ради Міністрів Гетьманату П. Сконропадського, Державного Секретаріату ЗУНР протягом всього періоду, передбаченого на її виконання. Однак зумовлена історично складними обставинами короткочасна діяльність цих урядів не дозволила створити таку програму [11; 14; 16; 20].

Однак, з метою реалізації державної політики з питань гуманітарного розвитку українські уряди по можливості забезпечували:

- провадження узгодженої діяльності в гуманітарній сфері всіма органами державної влади та органами місцевого самоврядування із залученням інститутів громадянського суспільства та представників інтелігенції;

- удосконалення принципів державного управління, структури і функцій органів державної влади та органів місцевого самоврядування, які відповідали за розвиток гуманітарної сфери;

- визначення переліку освітніх, культурних, наукових установ з подальшим переведенням їх в державну і комунальну власність;

- удосконалення гуманітарних процесів в органах державної влади та органах місцевого самоврядування шляхом використання інформаційних ресурсів;

- створення інформаційної інфраструктури гуманітарного розвитку (мережі національно орієнтованих освітніх, наукових, просвітницьких закладів та установ, театрів, музеїв, бібліотек, архівних фондів тощо);

- підготовку кваліфікованих кадрів, які по можливості забезпечували впровадження елементів управління, освітою, наукою, культурою, вихованням патріотизму, релігійної свідомості тощо [10; 12].

Також, хотілося зазначити, що реалізація гуманітарної політики, яка впроваджувалася протягом 1917 – 1920 рр., складалася з трьох основних етапів.

На першому етапі (березень 1917 – квітень 1918 рр.) Українською Центральною Радою передбачалося:

- окреслення політико-правових і гуманітарних позицій, визначення мети і завдання української державності;

- ствердження суверенітету народу і суверенітету держави, національної самоідентифікації українців;

- забезпечення основних прав людини в усіх складових суспільного життя передусім в гуманітарній сфері;

- децентралізації державного управління та фінансів у галузях освіти, науки, культури тощо;
- забезпечення прозорості щодо використання державних коштів;
- розподіл гуманітарних функцій між окремими органами державної влади;
- створення єдиної загальнодержавної системи переведення діловодства на українську мову;
- українізація судового та адміністративно-державного апарату;
- розроблення необхідної нормативно-правової та нормативно-гуманітарної бази, зокрема щодо відродження української мови, освіти, культури, створення широкої мережі національних вищих, загальноосвітніх і спеціальних навчальних закладів, культурно-освітніх установ, збільшення кількості українських періодичних видань тощо.
- запровадження українізації середньої та вищої школи, підготовку україномовних педагогічних кадрів;
- створення при вищих навчальних закладах і на курсах при шкільних округах кафедр українознавства та української мови;
- прийняття розгорнутої програми національної системи управління освітою і виховання молоді;
- державне управління гуманітарною сферою національних меншин [5; 18].

На другому етап (квітень – грудень 1918 р.) Гетьманатом Української Держави П. Скоропадського планувалося забезпечити:

- створення сприятливих умов для залучення громадських організацій до управління державними справами в реалізації гуманітарної політики;
- впровадження в діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування типових організаційних рішень у сфері гуманітарного розвитку;
- трансформацію механізмів законодавчо-гуманітарного процесу;
- послідовну конкретну державно-управлінську позицію гуманітарної розбудови Української Держави;
- удосконалити нормативно-правову, фінансово-матеріальну й організаційну бази для розвитку гуманітарної сфери;
- розробку концепції державного будівництва початкової, середньої та вищої освіти;
- створення Української Академії наук як осередку наукових знань і фундаментальних досліджень;
- розбудову архівно-бібліотечної справи, музеїв, закладів мистецтва;
- створення правового підґрунтя з охорони і збереження національної історико-культурної спадщини в Україні як однієї із складових гуманітарної політики;
- реалізацію державної політики у сфері кіномистецтва та театральної культури;
- розбудову видавничої справи та інформаційної інфраструктури гуманітарного розвитку;
- трансформацію гуманітарної політики національних меншин в Україні [6; 11; 13; 14; 19].

На третьому етапі (грудень 1918 – 1920 рр.) Директорія УНР та Західноукраїнська Народна Республіка передбачали забезпечити:

– формування правових засад гуманітарної політики на принципах гуманізму та демократизму, глибокій повазі до прав людини і національних меншин, врахуванні соціальних і гуманітарних потреб населення;

- українізацію адміністративно-державного апарату;
- реалізацію нової концепції державного управління системою освіти і науки;
- удосконалення державної політики у сфері культури і мистецтва;
- концептуалізацію підходів до українізації галузей освіти, науки, культури;
- удосконалення регулювання мовних прав національних меншин;
- реалізацію права населенням на отримання інформації;
- реорганізацію системи державного управління дошкільного виховання дітей;
- здійснення фінансово-матеріальної підтримки українського книговидавництва.
- модернізацію державної політики у сфері збереження та охорони культурної спадщини, різних видів пам'яток;

– суттєве покращення матеріальної винагороди педагогічним працівникам, зрівняння їх у правах з державними службовцями;

– координацію державної політики у сфері кіномистецтва, архівно-бібліотечної справи, театрального та музичного мистецтва, розвитку графіки і артистичного малярства, архітектури і скульптури [5; 16; 17].

Як бачимо, у підсумку ці заходи гуманітарної політики українських урядів доби Української Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР та Західноукраїнської Народної Республіки мали би забезпечити духовне відродження нації, створення потужної інтелектуальної основи українського державотворення.

Однак реалізація такої політики українськими урядами дала змогу, крім іншого:

– національному розвитку гуманітарної сфері, якій передбачав створення якісно нових форм організації діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

– взаємодії з громадянами та їх спільнотами шляхом надання їм доступу до державних, культурних, освітніх, наукових та релігійних об'єктів;

– можливості отримати безкоштовні послуги освіти, науки, культури, що явилось потужним поштовхом відродження духовних цінностей і української нації та світової культури тощо;

– розвитку історичної пам'яті, політичної свідомості, національної самоідентифікації українського народу тощо [11 – 20].

Отже, гуманітарна політика – це складний феномен в інформаційно-культурному, духовно-інтелектуальному, морально-ідеологічному житті держави, який має національний, інтеграційний та цивілізаційний виміри. Процес трансформаційних змін, який відбувається в гуманітарній політиці українського суспільства сьогодні повинен передбачити умови для реалізації всебічного розвитку людини, повноцінного освоєння нею соціальних і духовних цінностей. Сутність гуманітарної політики полягає, з одного боку, у збереженні й примноженні духовних надбань соціуму, а з іншого – у забезпеченні можливостей їх раціонального споживання. На сучасному етапі розвитку українського суспільства, особливо підчас російсько-української війни, основне завдання держави в гуманітарній сфері повинно полягати в тому аби вдосконалювати правові, організаційні, фінансові механізми реалізації гуманітарної політики,

робити її більш системною, послідовною, конструктивною. І в цьому неоціненну допомогу має надати історичний досвід нашого народу, насамперед, найбільш яскраві сторінки його боротьби за своє національне самовизначення.

Гуманітарні процеси, що відбувалися в Україні за доби національної революції 1917 – 1920 рр. являли собою визначне явище в українській історії. Саме ця доба ознаменувалася кардинальною перебудовою суспільно-політичного і культурного життя України на національних державно-управлінських засадах, що стало можливим після падіння російського самодержавства. Однак розгортання гуманітарних процесів в Україні доби національно-визвольної боротьби відбувалося за складних умов, в час потрясінь і змін суспільного ладу, запеклої боротьби з анти державницькими зовнішніми і внутрішніми силами, що не могло не позначитися на розвитку національної освіти, науки, культури, всієї гуманітарної сфери в цілому. Уроки цієї боротьби, причини злетів і поразок українських урядів мають бути оцінені і враховані в наш час для успішного розв'язання актуальних проблем суспільного розвитку [6].

Дослідження гуманітарної політики українських урядів у добу національної революції 1917 – 1920 рр. в загальних координатах суспільних процесів, що відбувалися в Україні, дозволяє зробити ряд висновків, які, не претендуючи на повне і детальне висвітлення всіх особливостей процесів і явищ, що відбувалися в сфері державного управління освітою, наукою, культурою відображають основну суть, тенденції, причинно-наслідкові зв'язки в цій ділянці суспільного життя в її взаємозв'язку з суспільним поступом, що його переживала Україна в добу національної революції.

1. Аналіз розвитку гуманітарної політики українських урядів 1917 – 1920 рр. засвідчує, що навіть за таких вкрай несприятливих умов лише за три роки української революції, протягом короткого періоду національної державності Україна зробила важливий крок в напрямку подолання наслідків культурної дискримінації. Завдяки високій національній самосвідомості та наполегливості української влади в екстремальних історичних умовах були закладені основи результативної національної гуманітарної політики.

Національна державність 1917 – 1920 рр., створюючи сприятливі умови для розвитку гуманітарної політики, утвердила тим самим передумови для досить швидкого духовного відродження українського народу, що було б неможливим в умовах політичного безправ'я. Гуманітарна політика на державницьких засадах набувала могутнього потенціалу для подальшого поступу вже в перші пореволюційні роки, а розвиток національної мови, освіти, науки й культури охоплював все ширші прошарки українського населення.

2. Гуманітарна сфера завжди була і залишається тим середовищем, яке є найбільш сприятливим для патріотичного виховання, формування високорозвиненої національної самосвідомості громадян своєї держави. В добу національно-визвольної боротьби були закладені основи єдиної української національної школи з рівними правами для всіх учнів незалежно від статі, віросповідання, соціального походження тощо. Нова українська школа ставила за мету не лише навчання, а й виховання дітей в дусі патріотизму, любові до України, національно орієнтованої громадянської позиції. Особливо яскраво це проявилось в

державно-управлінській діяльності урядів УНР. У відповідності до цих завдань вносилися зміни в навчальні програми, насамперед – запроваджувалося обов’язкове вивчення української мови і предметів українознавства на всіх щаблях освіти – від початкової до вищої школи. Українознавчі дисципліни як обов’язкові включалися до програм навчальних закладів з підготовки вчителів, а за доби Директорії УНР успішне складання іспитів з українознавчих дисциплін було запроваджене як обов’язкова умова для отримання диплома вчителя [5].

Варто зауважити, що після національного гноблення, політики асиміляції, яка проводилася в Україні протягом тривалого часу, саме українська національна школа, підтримана українським урядами 1917 – 1920 рр., була тим середовищем, яке могло виховати національно свідомих громадян – патріотів своєї держави.

3. В добу Української Національної революції 1917 – 1920 рр. відбувалося становлення і розвиток гуманітарної політики щодо етнічних меншин, які проживали на території України. Національно-культурне відродження України торкнулося не лише титульної нації, а й практично всіх наявних етнічних груп. Це набуло особливо важливого значення, оскільки за часів російської імперії культура, наука, освіта етнічних меншин не лише не мала державної підтримки, а й переживала постійні утиски й заборони. Тож варто відзначити, що у дуже непростих соціально-економічних та ідеолого-політичних умовах щойно відроджена Українська держава вела інтенсивний пошук шляхів оптимального врегулювання складних етнонаціональних проблем, успадкованих від Російської імперії. В результаті на правових засадах, вироблених УЦР, продовжених Гетьманом П. Скоропадського, ЗУНР і Директорією УНР, вперше у світовій державотворчій практиці були закладені законодавчі передумови забезпечення конституційних прав гуманітарного розвитку етнічних спільнот в Україні. Комплексний підхід дослідження тодішніх подій, виявлені документальні матеріали переконливо засвідчують, що метою української національно-визвольної боротьби 1917 – 1920 рр. було створення держави, в котрій демократичні засади державного управління повною мірою стосувалися б і національних меншин [6].

Результати проведеного дослідження дають підстави для низки висновків узагальнюючого характеру, що мають певну практичну значущість у наш час:

а) розбудова української гуманітарної політики стала можливою лише в руслі державного будівництва, яке в кінцевому підсумку трансформувалося у визначальну ідею Української Національної революції;

б) національні пріоритети Української Національної революції 1917 – 1920 рр., незважаючи на їх певну непослідовність і суперечливість, дали могутній поштовх гуманітарному відродженню в Україні – становленню та розвитку національної мови, освіти, науки, культури тощо. Інерція позитивних процесів, започаткованих в добу національно-визвольної боротьби, значною мірою обумовлювала спрямованість і національно-культурного ренесансу початку 20-х років;

в) практична результативність гуманітарної політики вирішальною мірою залежала від того, наскільки адекватно ті чи інші урядові рішення відображали

суспільні настрої, інтереси громадськості, як в цілому, так і окремих прошарків національно і соціально неоднорідного українського суспільства і якою мірою вони були ресурсно забезпеченими;

г) в реальному вияві національного змісту гуманітарній політиці надавала як її мовна українізація, так і українознавча просвітницько-пропагандистська спрямованість культурного процесу. Якщо мовна українізація передусім була виявом національної форми освіти, науки, культури (за зовнішніми ознаками), то широке впровадження на всіх щаблях культурної вертикалі українознавства як одного з найважливіших чинників духовного відродження нації надавало їй дійсно національного змісту;

д) за умов обмеженого і в часі, і в змісті державно-політичного суверенітету України, досягнення в гуманітарній сфері Української Центральної Ради, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, Західноукраїнської Народної Республіки, Директорії УНР мали тимчасовий характер і апріорі були приречені на стратегічну поразку;

е) однак історичний досвід розвитку гуманітарної політики в добу Української Національної революції 1917 – 1920 рр., повинен бути об'єктивно оцінений і максимально імплементований в сучасні воєнні реалії українського державотворення. Ці державно-управлінські заходи тодішніх українських урядів в гуманітарній сфері є дуже повчальним, і мусять обов'язково враховуватися при розробці й практичному впровадженні гуманітарної стратегії й тактики у післявоєнній відбудові сучасної української держави [5].

Підрозділ 2.2.

1. Енциклопедичний словник з державного управління. Уклад.: Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін.; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. Київ: НАДУ, 2010. 820 с.
2. Шинкарук В. І., Вернадський В. І. і Кант І. *Гуманістичні традиції і сучасність*. Вибрані твори: у 3-х т. Т. 1. Київ: Укр. центр духовної культури, 2003. С. 355 – 363.
3. Шкляр Л. Є. Етнонаціональні чинники державотворення: політологічний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук: спец. 23.00.02 “Політ. ін-ти та процеси”. Л. Є. Шкляр; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 1996. 40 с.
4. Управління соціальним і гуманітарним розвитком: навч. посіб. За заг. ред. В. М. Купрійчука, М. В. Кравченко. Житомир: Видавництво ФОП Худяков О. В., 2025. 166 с.
5. Купрійчук В. М. Гуманітарна політика українських урядів у добу національної революції (1917 – 1920 рр.): монографія. Київ: Вид-во Європейського університету, 2014. 378 с.
6. Купрійчук В. М. Гуманітарні чинники в розвитку українського державотворення (1917 – 1920 рр.): дис. ... д-ра наук з держ. упр.: 25.00.01. Київ, 2015. 360 с.
7. Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій ХХ століття. Упоряд. О. Федьков. Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1991. 82 с.
8. Про минуле – заради майбутнього. Упоряд. Ю. І. Шаповал; ред. колег. І. Ф. Курас та ін. Київ: Видавництво Київського університету, 1989. 408 с.
9. Доповідь Голови Верховної Ради України В. М. Литвина на Міжнародній науковій конференції “Українська революція 1917 – 1921 рр.: погляд із сьогодення”, 25 квітня 2012 р. URL: http://rada.gov.ua/archive/2012/04?sort=DESC&page_count=200.
10. Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917 – 1921 рр. Київ: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. 320 с.
11. Яневський Д. Б. Українська центральна Рада: перші кроки до національної державності (березень – листопад 1917 р.). Препринт № 1. Київ, 1990. 28 с.
12. Мироненко О. М. Витоки українського революційного конституціоналізму 1917 – 1920 рр. Теоретико-методологічний аспект. Монографія. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 260 с.
13. Яременко О. І. Політичні права громадян в Українській Державі 1918 року. *Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського. Наук. записки. Серія: Історія*. Вип. 1. Вінниця, 1999. С. 62 – 66.
14. Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. Том II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. Ужгород, 1930. 424 с.
15. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Гол. ред. Ярослав Пеленський. Київ, Філадельфія, 1995. 493 с.
16. Гошуляк І. Історичне значення Української революції 1917 – 1920 рр. та причини її поразки. *Пам'ять століть*. 2002. № 3. С. 18 – 33.
17. Історія України. Україна у 1917 – 1920 рр. Відновлення державності українського народу. Тексти лекцій. Автори-упоряд. Б. І. Білик, Я. С. Калакура та ін. Відп. за вип. Д. Ф. Розовик, В. П. Фоменко. Київ: НМК ВО, 1991. 95 с.
18. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: у 2 т. НАН України, Інститут історії України. Київ, 1996. Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. В. Ф. Верстюк та ін. (упоряд.). 1996. 589 с.
19. Фігурний Ю. С. Державотворча діяльність гетьмана Павла Скоропадського в українознавчому вимірі (До 135-річчя від дня народження та 90-ліття утворення Української Держави). *Українознавство*. 2008. № 3, 4.
20. Сеньків М. Західноукраїнська Народна Республіка. 1918 – 1919 рр. Дрогобич, 1996.